

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ИЧКИ ИШЛАР ВАЗИРЛИГИ
А К А Д Е М И Я

А. САИДОВ, У. ТАДЖИХАНОВ, Х. ОДИЛҚОРИЕВ

ДАВЛАТ ВА ҲУҚУҚ АСОСЛАРИ

ДАРСЛИК

ОСНОВЫ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА

УЧЕБНИК

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ—2002

Тақризчилар:
*Ўзбекистон Республикаси ФА академиги юридик фанлар доктори, профессор
Ш. З. Уразаев;
юридик фанлар доктори, профессор М. М. Файзиев*

Саидов А., Таджиханов У., Одилқориев Х.
Давлат ва ҳуқуқ асослари: Дарслик. — Т.: Шарқ,
2002.— 720 б.

ББК

Дарслик давлат ва ҳуқуқ асослари ўқув фани режасига мувофиқ унинг қамровига кирувчи барча йўналишларни ўз ичига олган. Унда давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги умумий таълимот, ҳуқуқнинг асосий тармоқлари бўйича тушунча ва таърифлар лўнда шаклда баён этилган. Дарслик уч қисмдан: назарий қисм, давлат-ҳуқуқий фан соҳалари бўйича чизмалар ва тестлар ҳамда савол-жавоблар қисмидан иборат.

Давлат ва ҳуқуқ асосларини ўрганаётган мактаб, академик лицей ҳамда коллеж ўқувчилари ва талабалари, юридик ўқув юртларига кирувчи абитуриентлар, ушбу фандан дарс берувчи ўқитувчилар ҳамда давлат ва ҳуқуқ масалалари билан қизиқувчи барча китобхонларга мўлжалланган.

В учебнике кратко и в доступной форме изложены понятия и определения основ государства и права. Основной материал дан в схемах, значительно облегчающих усвоение курса и способствующих запоминанию ключевых понятий права. В учебнике приводятся вопросы и ответы, тесты для самопроверки по основным отраслям права.

Для учащихся школ, академических лицеев и колледжей, изучающих основы государства и права, абитуриентов, поступающих в юридические учебные заведения, преподавателей этой дисциплины и всех, кто интересуется вопросами государства и права.

© «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти, 2002.

© Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2002.

Дунё харитасида жаҳон ҳамжамияти томонидан тан олинган янги давлат — Ўзбекистон Республикаси пайдо бўлди¹.

И. А. Каримов

СЎЗ БОШИ

Ўзбекистон Республикаси чуқур ижтимоий-сиёсий ислохотлар даврини бошидан кечирмоқда: мамлакат иқтисодиёти бозор муносабатларига ўтмоқда; жамиятда умуминсоний қадриятлар борган сари кўпроқ қарор топмоқда; шахс ҳуқуқлари ва эркинликларини, шаъни ва қадр-қимматини ҳимоя қилиш давлатнинг бурчига айланмоқда. Республикада демократик ҳуқуқий давлат барпо этиш ва адолатли фуқаролик жамиятини қарор топтириш жараёни кечмоқда.

Ушбу ўтиш даврида фуқароларнинг ҳуқуқий маданияти даражасини ошириш, уларнинг давлат, ҳуқуқ, қонунийлик, ҳуқуқ-тартибот ҳақида энг зарур билимларга эга бўлишидан иборат муҳим вазифа юзага келди. 1997 йилда Олий Мажлис қабул қилган Жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш миллий дастури ана шу умумдавлат аҳамиятига молик вазифани бажаришга қаратилгандир.

Ўқувчилар эътиборига ҳавола этилаётган ушбу дарсликда умуман «давлат», хусусан «ҳуқуқий давлат» тушунчалари қараб чиқилган, фуқаролик жамиятининг таърифи берилган, ҳуқуқ асослари нафақат ҳуқуқий нормалар тизими сифатида, балки кенгроқ маънода — ҳуқуқий муносабатлар, юридик масъулият ва ҳуқуқбузарликлар йиғиндиси билан бирга кўриб чиқилган.

Мазкур дарсликда давлат ва ҳуқуқ назарияси ва ҳуқуқ тармоқлари бўйича асосий тушунчалар оммабоп шаклда баён этилган. Унинг бутун тузилиши ва мазмуни қуйидаги масалаларни:

биринчидан, давлат ва ҳуқуқ асослари, жумладан, давлат ва ҳуқуқ нима, улар қандай шароитда вужудга келган, ушбу ҳодисалар ҳозирги вақтда қандай элементлардан ташкил топган; давлатнинг механизми, функциялари ва шакллари қандай; ҳуқуқ тизими, ҳуқуқ нормаси, норматив-ҳуқуқий ҳужжат нима каби саволларни;

иккинчидан, конституциявий ҳуқуқ, чунончи, Ўзбекистон Республикасининг давлат суверенитети асосларини, инсон ва фуқаронинг ҳуқуқ ва эркинликларини, давлат ҳокимияти органлари тизимининг конституциявий мустақамланишини ўрганиш ва ўзлаштиришни назарда тутди.

Муаллифлар ушбу дарсликни тайёрлаш давомида Ўзбекистон Республикасининг амалдаги қонуллари, мамлакатимиз ва чет элларда чиқарилган илмий, ўқув ва ўқув-методик адабиётлардан кенг фойдаландилар.

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Т., 1999. 8-бет.

Ушбу китоб Ўзбекистон Республикаси давлати ва ҳуқуқи асослари бўйича қайта ишланган ва тўлдирилган нашрдир. Дарслик аввалги ўқув қўлланмасидан бир қатор янги жиҳатлари билан фарқ қилади. *Биринчидан*, у мактаб, лицей ва коллеж ўқув дастурларига мослаштирилди; *иккинчидан*, дарсликка конституциявий ҳуқуқ, маъмурий ҳуқуқ, фуқаролик ҳуқуқи, меҳнат ҳуқуқи, оила ҳуқуқи, экологик ҳуқуқ, жиноят ҳуқуқи ва халқаро ҳуқуқ тармоқларига бағишланган янги бўлимлар ва тегишли чизмалар ҳамда тест ва саволлар қўшилди; *учинчидан*, дарсликдаги барча материаллар сўнгги йилларда юртимиз ижтимоий-сиёсий ҳаётида рўй берган муҳим ўзгаришлар, ислохотлар, қабул қилинган янги қонунлар, фармонлар ва қарорлар асосида бойитилди; *тўртинчидан*, аввалги ўқув қўлланмасида ҳар бир бўлимдан сўнг чизмалар берилган бўлса, энди дарслик аниқ қисмларга бўлинди, яъни ҳуқуқ соҳаларини тўла тавсифловчи назарий қисми, барча ҳуқуқ тармоқлари бўйича жамланган чизмалар қисми, тестлар ва савол-жавоблар қисмларига ажратилди.

Энди дарсликнинг тузилиши ҳақида икки оғиз сўз. У бошқа дарслик ва ўқув қўлланмаларидан фарқ қилади: унда материал эслаб қолиниши кераклигидан кўра кўпроқ. Муаллифлар ўз олдидарига турли даражалардаги ўқув курсини ўрганиш учун ярайдиган дарслик тузиш вазифасини қўйганлар. «Давлат ва ҳуқуқ асослари» фани, оддий мактабда ҳам, гуманитар йўналишдаги маҳсус мактабда ҳам, лицейда ҳам, коллежда ҳам ўқитилади. Бундан ташқари, дарсликдан абитуриентлар ҳам юридик олий ўқув юртига киришда фойдаланишлари мумкин.

Дарслик уч қисмдан иборат. Биринчи қисмида давлат ва ҳуқуқ назариясининг асосий тушунчалари, таърифлари, категориялари, ҳуқуқий давлат мезонлари умумий тарзда тавсифланган; ҳуқуқ, ахлоқ ва бошқа ижтимоий нормаларнинг ўзаро муносабати таҳлил этилган, шахс ҳуқуқлари, ҳуқуқбузарликлар ва бошқалар ҳақида тушунча берилган. Конституциявий, маъмурий, фуқаролик, меҳнат, оила, экология, жиноят ва халқаро ҳуқуқ тармоқларига алоҳида-алоҳида бўлимлар бағишланган.

Дарсликнинг иккинчи қисмида «Давлат ва ҳуқуқ асослари» курси бўйича катта ҳажмдаги чизмалар келтирилган. Улар турли хил ҳуқуқий тушунча ва категорияларнинг алоқалари ва ўзаро муносабатлари ҳақида аниқ тасаввур ҳосил қилишга, таълим олувчилар ва абитуриентларнинг фикрлаш қобилиятини ва мантиқий хотирасини ривожлантириш ҳамда машқ қилдиришга ёрдам беради.

Дарсликнинг учинчи қисмида саволлар ва уларнинг қисқача жавоблари берилган. Ўқувчилар нафақат (муस्ताқил равишда) саволларга жавоб беришлари, балки, асосийси, ўз жавобларини қонунларга ҳавола қилиб, пухта асослашлари, далиллар келтиришлари зарур. Дарслик материалларини ўзлаштириш ва тестларни бажариш учун зарур бўлган қонунларнинг матнлари «Ўзбекистон Республикаси қонунчилик асослари» хрестоматиясида келтирилган.

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги асослари: Хрестоматия / Тузувчи-муаллифлар У.Таджиханов ва А.Саидов. Т., 2000.

Шунингдек, ўзлаштирилган материални текшириш учун тестлар берилган. Шу қисмнинг ўзида қўшимча ўрганиш учун тавсия этиладиган адабиётлар рўйхати келтирилган. Бунда ўқувчилар ва абитуриентлар учун ҳуқуқий маълумотлар олишнинг асосий манбаи бўлиб Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси хизмат қилиши керак.

Ва ниҳоят, олий ўқув юртларида ҳуқуқдан дарс бериш тажрибамиз қуйидаги хулосага олиб келди: асосийси — инсонни мантиқий, танқидий, ижодий ўйлашга ўргатиш, унда таҳлилий фикрлаш қобилиятини шакллантиришдан иборат. Шу мақсадга эришилса, у ҳар қандай вазиятда ҳам вазифани энг яхши бажариш йўлини топа олади. Қолаверса, ҳуқуқ нормалари ўзгаради, аммо ҳуқуқнинг ўзи эзгулик ва адолатни қарор топтириш санъати сифатида сақланиб қолади.

Муаллифлар дарсликнинг шакли ва мазмуни ҳақидаги фикр-мулоҳазалар ва таклифларни миннатдорлик билан қабул қиладилар.

Б и р и н ч и қ и с м
ДАВЛАТ ВА ҲУҚУҚ: ТУШУНЧА ВА ТАЪРИФЛАР

- Давлат ҳақида асосий тушунчалар
- Ҳуқуқ ҳақида асосий тушунчалар
- Конституциявий ҳуқуқ асослари
- Маъмурий ҳуқуқ асослари
- Фуқаролик ҳуқуқи асослари
- Меҳнат ҳуқуқи асослари
- Оила ҳуқуқи асослари
- Экологик ҳуқуқ асослари
- Жиноят ҳуқуқи асослари
- Халқаро ҳуқуқ асослари

Давлат демократия шароитида ижтимоий қарама-қаршиликларни зўравонлик ва бостириш йўли билан эмас, балки ижтимоий келишиш йўли билан ҳал этиш воситасига айланмоқда.

И. А. КАРИМОВ

Б и р и н ч и б ў л и м

ДАВЛАТ ҲАҚИДА АСОСИЙ ТУШУНЧАЛАР

- **Фуқаролик жамияти ва давлат**
- **Давлатнинг келиб чиқиши**
- **Давлатнинг келиб чиқишига доир назариялар**
- **Давлат ва унинг асосий белгилари**
- **Давлатнинг функциялари**
- **Давлатнинг шакллари**
- **Сиёсий режим**
- **Давлат механизми**
- **Ҳуқуқий давлат ва унинг белгилари**
- **Давлатлар таснифи: этатик ва ҳуқуқий давлат**
- **Ҳуқуқий давлат манбалари**
- **Ҳуқуқий давлатнинг хусусиятлари**
- **Ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти**
- **Ўзбекистонда ҳуқуқий давлатнинг барпо этилиши**

ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ ВА ДАВЛАТ

Биз учун фуқаролик жамияти — ижтимоий макон. Бу маконда қонун устувор бўлиб, у инсоннинг ўз-ўзини камол топтиришига монелик қилмайди, аксинча ёрдам беради. Шахс манфаатлари, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари тўла даражада рўёбга чиқишига кўмаклашади¹.

И. А. Каримов

Жамият — муайян эҳтиёж ва манфаатларига кўра бирлашган кишиларнинг маълум тарзда ташкил топган мажмуаси. Жамият бирлашишга мойил бўлган гуруҳлар, синфлар, қатламлардан иборат. Аммо айрим ҳолларда, одатда иқтисодий, сиёсий, миллий, диний манфаатлар асосида, «ажрашиш кайфиятларига» мубтало бўлади. Давлат жамиятнинг энг муҳим таркибий элементидир. У жамиятда асосан сиёсий функцияларни бажаради. Жамият билан давлат асло бир нарса эмас. «Жамият» тушунчаси «давлат» тушунчасидан кенгдир.

Фуқаролик жамияти — комил фуқаролардан, яъни узвий боғлиқликда бўлган ҳамда ахлоқий маданиятга таянадиган ҳуқуқий ва сиёсий маданиятга эга одамлардан иборат жамият. Фуқаролик жамияти нафақат давлатнинг кучи билан, балки унинг аъзолари бўлиш фуқароларнинг ўзлари орқали сақлаб туриладиган ва қатъий тартиб қарор топган жамиятдир. Бундай жамият ўзини ўзи юксак даражада ташкил этиши билан ажралиб туради. Фуқаролик жамиятига давлатнинг кучли таъсири талаб этилмайди. Давлат бундай жамиятнинг назоратида бўлиши керак, чунки давлат — фуқаролик жамиятининг «ёллазма хизматкори». Зеро у фуқаролар, корхона ва муассасалардан олинадиган солиқлар ҳисобига мавжуд бўлади. Ушбу жамият нафақат ўзининг сиёсий, маданий ҳаётини, балки иқтисодий, ижтимоий ҳаётини ҳам бошқариб туради.

Ҳамма жамиятлар ҳам фуқаролик жамияти эмас. Фуқаролик жамияти анча юксак даражадаги ижтимоий ривожланиш кўрсаткичидир.

Маърифатли дунёда «фуқаролар давлати» деб гапирилмайди, «фуқаролар жамияти» дейилади. Давлат — бошқа нарса, фуқаролар жамияти бошқа нарса. Бундай жамиятда давлат ташкилотларидан кўра жамоат ташкилотларининг фаоллиги баландроқ туради. Мажбурлов аппаратига кирувчи тузилмалар, шунингдек, вазирликлар, маҳаллий ҳокимият идоралари давлат ташкилотлари тизимига қиради. Шунинг учун ҳам «бизнинг асосий мақсадимиз — бир киши ёки жамоат ташкилотларининг фикри давлат тузилмаларининг фикридан устунроқ бўладиган фуқаролар жамияти қуришдан иборат»².

Давлат, ҳуқуқ ва жамият муайян алоқадорликдадир. «Жамият» — нисбатан

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., 1997. 173-бет.

² Каримов И. А. Бунёдкорлик йўлидан. Т. 4. Т., 1996. 80-б.

кенг тушунча. Давлат унинг ичида мавжуд бўлади. Давлат ҳуқуқни келтириб чиқаради, аммо ҳуқуқ ҳам давлатни шакллантиради ва йўналтиради. Жамият давлат ва ҳуқуқ таъсирида у ёки бу томонга ўзгаради. Ҳуқуқ ҳамма учун мажбурий бўлиб, давлат учун ҳам, жамият аъзолари учун ҳам муҳимдир.

Давлат ва жамият ўзаро алоқадор, аммо тенг аҳамиятли эмас. Давлат билан жамият айнан бир нарса эмас. Мамлакатдаги ижтимоий-сиёсий муносабатлар қанчалик мукамал бўлса, жамият ва давлатнинг функциялари (вазифалари) шунчалик аниқ ажралиб туради. Фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат уйғун муносабатга эга. Жамият ўзининг ижтимоий ва иқтисодий ҳаётига оид кўплаб муаммоларни давлатнинг ёрдамсиз (ва аралашувисиз) ҳал қилади. Ҳуқуқий давлат жамиятнинг ўзи эллайдиган масалаларда фуқаролик жамияти (ва унинг айрим аъзолари)га васийлик қилиши шарт эмас. Фуқаролик жамияти ўзини ўзи бошқаради ва ҳуқуқий давлат сиёсатида, ундаги ҳуқуқий тизимга ҳал қилувчи таъсир ўтказа олади.

«Демократик жамият — бу, энг аввало, фуқаролик жамиятидир. Чинакам демократиянинг олий мазмуни — шахслараро, миллатлараро, давлат ва ижтимоий-сиёсий муносабатларни уйғунлаштиришдан иборат. Бунда инсон ва жамият, жамият ва давлат ҳокимияти тинч-тотув яшайди»¹.

ДАВЛАТНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШИ

Инсоният давлат пайдо бўлгунига қадар ўз тараққиётида узоқ йўлни босиб ўтган. Давлат ҳам, ҳуқуқ ҳам бўлмаган ибтидоий жамият бир-биридан асосан ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиш даражаси билан фарқ қиладиган ёввойилик, варварлик ва цивилизация каби уч босқични ўтган. Меҳнат қуролларининг ривожланиши ва такомиллашиши, йирик ижтимоий меҳнат тақсимооти (зироатчиликнинг чорвачиликдан, ҳунармандчиликнинг деҳқончиликдан ажралиши, савдонинг алоҳида иқтисодий соҳага айланиши) натижасида меҳнат унумдорлиги ошиб, ортиқча маҳсулот ҳосил бўлган, бу эса хусусий мулкчиликка ва жамиятнинг мулкий жиҳатдан табақалашувига олиб келган. Ана шу туфайли асосий машғулоти хусусий мулкчилик муносабатларини ва мулкдорлар манфаатини муҳофаза қилишдан иборат бўлган кишиларнинг махсус гуруҳлари юзага келган.

Шундай қилиб, ибтидоий жамиятда оқсоқоллар, уруғ ва қабила бошлиқлари ҳамда дин раҳнамоларига тегишли бўлган ижтимоий ҳокимият аста-секин давлат ҳокимиятига айланган. Агар давлат пайдо бўлгунча мавжуд бўлган жамиятда ижтимоий ҳокимиятни сақлашнинг асосий воситаси олий руҳонийларнинг шахсий обрўи бўлган бўлса, давлат ҳокимиятининг моҳиятини мажбурлаш ташкил эта бошлаган. Инсоннинг жамиятдаги мавқеи тубдан ўзгарган. Агар ибтидоий жамиятда инсоннинг мавқеи алоҳида шахснинг оилага, уруққа ёки қабилага мансублиги билан белгиланган бўлса, давлатга эга жамиятда инсоннинг мавқеи унинг мулкий ҳолати ва давлат ҳокимияти соҳибларига шахсий яқинлигига қараб белгиланган.

Давлат жамият ривожининг муайян босқичида юзага келган. У ўзининг шаклланиши ва ривожланишида узоқ ва мураккаб йўлни босиб ўтган. Жамият ривожининг дастлабки босқичларида давлат етарлича ривожланмаган сиёсий ҳодиса бўлган. Бундай давлат, энг аввало, мажбурлашга асосланган.

¹ Каримов И. А. Ватан сажлағоҳ каби муқаддасдир. Т. 3. Т., 1996. 362—363-б.

Демократия шароитида давлат цивилизация талабларига мос тарзда ривожланади. У иқтисодий ва маънавий омиллар асосида ҳокимиятнинг мамлакатда тартиботни таъминлайдиган бир бутун ташкилотига айланади. Давлат ўзининг асосий вазифасини — халқ ҳокимиятчилиги, иқтисодий эркинлик, мустақил шахс эркинлигини таъминлаш вазифасини адо этади.

ДАВЛАТНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШИГА ДОИР НАЗАРИЯЛАР

Давлат ва ҳуқуқнинг келиб чиқиши тўғрисидаги масала кўп асрлар давомида кўплаб мутафаккир файласуфлар, юристлар, тарихчиларни ўйлантириб келган. Давлат ва ҳуқуқнинг келиб чиқиши ҳақида турли хил назариялар мавжуд. Шулардан айримларини кўриб чиқамиз.

1. Теологик назария вакиллари давлатнинг худо томонидан яратилганлигини уқтирадилар, «бутун ҳокимият худоники» деган қондани илгари сурадилар. Бу назария қадимда пайдо бўлган ва ўрта асрларда кенг тарқалган. Ушбу назария теократик, яъни давлат бошлиғи айна пайтда унинг диний раҳнамоси бўладиган давлат қарор топган даврдаги жараёнларни акс эттиради.

2. Патриархал назария тарафдорлари давлат катталашиб кетган оиладан бевосита келиб чиққан, монарх ҳокимияти эса гўё оиланинг барча аъзоларига раҳбарлик қиладиган отадан мерос бўлиб ўтган деб ҳисоблайдилар. Ушбу назария Юнонистонда (қадимги Грецияда) пайдо бўлган ва Арасту (Аристотель) асарларида асослаб берилган, XVII асрда инглиз олими Фильмернинг «Патриарх» асарида ривожлантирилган. Муаллиф Инжилга асосланиб, Одам атонинг ҳокимиятни худодан олиб, ўзининг кагга ўғли — патриархга, у эса ўзининг авлодлари бўлган қиролларга берганлигини исботлашга уринган.

3. Шартнома назарияси XVII—XVIII асрларда ёйилган. Голландияда ушбу назарияни Гроций ва Спиноза, Англияда — Локк ва Гоббс, Францияда — Руссо, Россияда А. Н. Радищев ривожлантирган. Уларнинг фикрича, ҳокимият халққа тегишли бўлиб, халқ уни монархга берган. Агар монарх ҳокимиятни суиистеъмом қилса, халқ кўзғолон кўтаришга ва монархни тахтдан ағдаришга ҳақли бўлади.

Шартнома назариясига кўра, давлат — онгли ижод маҳсули, одамлар келишган аҳд натижаси. Давлат — ўзаро келишув асосида ва онгли тарзда бирлашган кишилар ташкилоти бўлиб, ана шу шартнома асосида улар ўзларининг эркинликлари ва ҳокимиятининг бир қисмини давлатга берадилар.

4. Зўрлик назарияси (Гумплович, Каутский)га кўра, давлатнинг келиб чиқиши асосида зўрлик ҳаракати, бир халқнинг бошқа халқни босиб олиши ётади. Давлат ғолибнинг ҳокимиятини мустаҳкамлаш учун тузилади.

5. Ирригация назариясига кўра, давлатларнинг келиб чиқиши, уларнинг илк шакллари Шарқда улкан ирригация иншоотларини қуриш ва улардан фойдаланиш билан боғлиқ. Ушбу назария немис олими Виттфогелнинг «Шарқ истибдоди» асарида ифодалаб берилган.

6. Синфий назария намояндалари (К. Маркс, Ф. Энгельс, В. И. Ленин) фикрича, давлат иқтисодий сабаблар — ижтимоий меҳнат тақсимоти, қўшимча маҳсулот ва хусусий мулкнинг пайдо бўлиши, жамиятнинг қарама-қарши иқтисодий манфаатларга эга синфларга ажралиши туфайли келиб чиққан. Ушбу жараёнларнинг объектив натижаси ўлароқ давлат ўзининг махсус бошқариш ва бостириш

воситалари билан ана шу синфларнинг курашини бостириб туради. Бунда давлат ҳукмрон синф манфаатларини ҳимоя қилади. В. И. Ленин давлатни синфларни келиштириш органи эмас, балки синфий ҳукмронлик органи, бир синфнинг бошқа синфни бостириш курали, бир синфнинг бошқа синф устидан ҳукмронлигини таъминлаш машинаси, деб ҳисоблаган.

ДАВЛАТ ВА УНИНГ АСОСИЙ БЕЛГИЛАРИ

! «Давлат» кенг маъноли тушунчадир. Давлатнинг моҳиятини тушунишда уч асосий назарий ёндашув мавжуд: *ижтимоий, синфий ва сиёсий-ҳуқуқий*!

Биринчи ёндашувга кўра, давлат — умумий муаммолар ва ишларни ҳал этиш воситаси, у ҳукмдорлар ва халқнинг ўзаро муносабатини тартибга солади. Иккинчи ёндашувнинг моҳияти шундаки, давлат синфларнинг пайдо бўлиши билан юзага келган ва синфий кураш бир синфнинг бошқасини бостириш курали бўлиб хизмат қилади. Учинчи ёндашувнинг асоси қуйидагича: давлат жамиятнинг ва давлатнинг ўзининг ҳаётини ташкил этувчи ҳуқуқ манбаидир.

! Албатта, учала ёндашувда ҳам муайян асос бор. Янглишув бир назарий қараш бошқаларидан устун қўйилиб, мутлақлаштирилганда бошланади.

! Давлат — суверенитетга, бошқарувнинг ҳамда фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилишнинг махсус аппаратига эга бўлган, шунингдек, ҳуқуқ нормалари (қоидалари)ни яратишга қодир бўлган оммавий ҳокимиятнинг сиёсий-ҳудудий ташкилоти.

! Давлат — бутун мамлакат миқёсидаги ҳокимиятнинг махсус бошқарув ва мажбурлов аппаратига эга бўлган, барча учун мажбурий қонунлар чиқарадиган ва суверенитетга эга бўлган ягона сиёсий ташкилот.

Давлат — жамият сиёсий тизимининг одамлар, гуруҳ, синф ва ташкилотларнинг ҳамкорликдаги фаолиятини ва ўзаро муносабатини ташкил этувчи, йўналтирувчи ва назорат қилувчи асосий институт.

! Давлат — ҳокимиятнинг бош институти. Ҳокимият давлат орқали ўз сиёсатини амалга оширади. «Ҳокимият», «давлат» ва «сиёсат» тушунчалари бир-бирига жуда яқин бўлиб, бир-бирларини тақозо этади. Ҳокимият — ўзга кишилар хулқ-атвори (иродаси) ва фаолиятини бутун жамият ёки алоҳида ижтимоий гуруҳлар (шахслар) иродасига бўйсундириш қобилияти. Сиёсат эса юнонча «polis» сўзидан олинган бўлиб, «давлат ишлари», «давлатни бошқариш санъати» деган маънони англатади. «Сиёсат» ҳозирги замонда бошқарув бобида оқилона қарор қабул қилиш санъати ва қобилияти, деган маънони билдиради.

Давлатнинг асосий белгилари қуйидагилардан иборат:

- 1) *ўзига хос оммавий ҳокимият* — *давлат ҳокимиятининг мавжудлиги*, яъни ҳокимият ва бошқарув аппаратининг, мажбурлаш аппаратининг борлиги;
- 2) *аҳолининг ҳудудлар бўйича уюшганлиги*. Бу фуқароларнинг давлат чегаралари доирасида, муайян маъмурий-ҳудудий бирликларда яшашини билдиради;
- 3) *суверенитет*, яъни ички ва ташқи сиёсатни ўтказишда мустақил бўлиш;
- 4) *ҳуқуқ ижодкорлиги*, яъни давлат ҳудудида яшовчи барча кишилар риоя этадиган қонунларни чиқаришга қодирлик;
- 5) *аҳолидан* давлат аппаратини сақлаш ҳамда аҳолининг кам таъминланган қисмига ёрдам беришга сарфланадиган *солиқларни тўлаш*;

б) умумий функцияларни (вазифаларни) бажариш, яъни ҳудудни кўриқлаш, жинойатчиликка қарши кураш, умумий фаровонлик мақсадларини амалга ошириш.

Давлатнинг моҳияти ҳақидаги замонавий қарашлар:

1) ижтимоий қарама-қаршиликларни бартараф этиш (ўзаро ёнбосиш, муро-са қилиш ва ҳ. к.) воситаси;

2) умумдемократик институтларни (инсон ҳуқуқлари, ошкоралик, демокра-тия, плюрализм ва б.) таъминлаш;

3) ташқи фаолият (мудофаа, босқинчиликдан ҳимояланиш, ҳудудий яхлит-ликни таъминлаш).

Давлат ва ҳуқуқнинг — узвий боғлиқ ижтимоий ҳодисалар сифатидаги жи-ҳатлари:

давлат — ҳуқуқни шакллантирувчи сиёсий механизм;

давлат ҳуқуқнинг амал қилишини кафолатлайди ва уни бузилишдан сақлай-ди;

муайян давлатга ҳуқуқнинг тарихан шаклланган муайян тури мос келади;

ҳуқуқнинг юзага келиши давлатнинг пайдо бўлиши билан боғлиқ;

ҳуқуқ давлат нуқтаи назаридан энг муҳим бўлган ижтимоий муносабатларни мустақамлайди ва тартибга солади;

ҳуқуқ мамлакатдаги ижтимоий муносабатларни тартибга солади ва давлат-нинг халқаро майдонда муомала қилиш тилидир.

ДАВЛАТНИНГ ФУНКЦИЯЛАРИ

Давлатнинг функциялари давлат фаолиятининг асосий йўналишларидир.

Давлат функцияларининг асосий белгилари:

1) *мазмуни* — давлат фаолияти бир хил жиҳатларининг йиғиндиси;

2) *миқёси* — функциялар давлатни бир бутун сифатида қамраб олади;

3) *хусусияти* — комплекс, мажмуавий;

4) *мақсади* — инсоннинг ижтимоий ҳимояланганлиги, ташқи хавфсизлик ва ҳ.к.

Давлатнинг функциялари ички ва ташқи функцияларга бўлинади.

Давлатнинг ички функциялари мамлакат ички ҳаётини бошқаришга қаратил-ган фаолиятининг асосий йўналишларидир.

Ички функцияга қуйидагилар киради:

1) регулятив (тартибга солиш, бошқариш);

2) кўриқлаш (сақлаш, муҳофаза қилиш).

а) Регулятив функция давлатнинг иқтисодий ва ижтимоий соҳадаги ўрнини белгилайди:

иқтисодий:

иқтисодий сиёсатни ишлаб чиқиш ва жамият иқтисодий ҳаётига таъсир этиш;

иқтисодиётнинг давлат секторини бошқариш;

бозор муносабатларининг ҳуқуқий асосларини ўрнатиш ва нарх-наво сиёса-тини белгилаш;

ижтимоий:

ижтимоий бойликни тақсимлаш;

аҳолининг энг кам муҳофазаланган қисмини (ногиронлар, кўп болали оила-

лар, ишсизлар) ҳимоя қилиш, пенсия таъминоти кабиларни ташкил этиш; соғлиқни сақлаш, маданиятни ривожлантириш, жамоат транспортини ташкил этиш, уй-жой қуриш ва ш.к.

сиёсий:

фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш;

қонунийликни ва ҳуқуқий тартиботни таъминлаш;

барқарорлик, миллатлараро ва фуқаролараро тотувликни таъминлаш:

маънавий:

санъатни қўллаб-қувватлаш;

миллий маданиятни ривожлантириш;

жамиятнинг маънавий-ахлоқий соғломлиги тўғрисида ғамхўрлик қилиш;

молиявий:

солиқ тўплаш;

божхона назорати;

бевосита молиявий назоратнинг ўзи.

б) *Қўриқлаш функцияси* давлатнинг ҳуқуқ билан мустаҳкамланган ва тартибга солинадиган ижтимоий муносабатларни таъминлаш ва ҳимоя қилишга қаратилган қуйидаги фаолиятини тақозо этади:

а) фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларини муҳофаза қилиш;

б) табиатни муҳофаза қилиш;

в) барча шакллардаги мулкларни ҳимоя қилиш;

г) ҳуқуқни муҳофаза қилиш.

Ташқи функциялар — давлатнинг халқаро майдондаги фаолиятининг асосий ўйналишлари.

1. *Халқаро ҳамкорлик:*

ташқи сиёсий фаолият;

ташқи иқтисодий фаолият.

2. *Мудофаа ва миллий хавфсизликни таъминлаш.*

Халқаро ҳамкорлик ҳар қандай давлат учун ҳаётий заруратдир. Ер юзида ҳозир 200 дан ортиқ давлат бор. Уларнинг ҳар бири меъёрида ҳаёт кечириб ва ўзаро ҳамкорлик қилишга эҳтиёж сезади.

Халқаро ҳамжамият халқаро ҳуқуқнинг ўзагини ташкил этувчи умум эътироф этган принцип ва қоидаларнинг бутун бошли мажмуасини ишлаб чиққан. Давлатлар ва халқаро ташкилотлар ўртасидаги ҳамкорлик ана шу принциплар асосида амалга оширилади.

Суверен давлат бўлган Ўзбекистон Республикаси жаҳондаги барча давлатлар билан фаол ҳамкорлик қилмоқда, кўплаб халқаро ташкилотлар, жумладан, энг нуфузли халқаро ташкилот бўлган Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг аъзосидир.

Давлатнинг мамлакат *мудофааси* ва *хавфсизлигини* таъминлаш функциясини, энг аввало, мамлакатнинг Қуролли Кучлари ҳамда Миллий хавфсизлик хизмати бажаради.

ДАВЛАТНИНГ ШАКЛЛАРИ

Ҳар бир давлат бетакрор ижтимоий ҳодисадир. У ҳар қайси халқ тарихий ва маънавий тараққиётининг ҳосиласидир, унинг ўзига хос, ўзига мос маданияти ривожининг натижасидир¹.

И. А. Каримов

Давлат шакли деганда, давлатнинг тузилиши ва бошқарув усулини белгилайдиган ташқи хусусиятлари тушунилади. Давлат шакли қуйидаги уч элементни ўзида ифодалайди:

- давлат бошқаруви шакли;
- давлат тузилиши шакли;
- сиёсий режим.

Ушбу элементлар давлат қандай ташкил этилганлигини ва давлат ҳокимияти қандай усулларда амалга оширилишини кўрсатади.

Бошқарув шакли деганда, олий давлат ҳокимияти, унинг идоралари, аҳоли билан ўзаро муносабати, аҳолининг ушбу идораларни шакллантиришда иштирок этиш даражаси тушунилади.

Бошқарув шаклига кўра давлатлар монархия ва республикага бўлинади.

«Монархия» сўзи юнончада «якка ҳокимлик» маъносини билдиради. Монархия олий ҳокимият якка ҳоким — давлат бошлиғининг қўлида бўлган ва бу ҳокимият мерос қилиб бериладиган давлат бошқаруви шаклидир.

Монархиянинг асосий белгилари қуйидагилардан иборат:

- 1) монарх давлатни шахсийлаштиради, ташқи ва ички сиёсатда давлат бошлиғи сифатида майдонга чиқади;
- 2) монарх давлатни якка ўзи бошқаради;
- 3) монарх ҳокимияти муқаддас деб эълон қилинади;
- 4) монарх ўз фаолиятида расман мустақилдир;
- 5) ҳокимиятни ўрнатиш, қабул қилиш (легитимлаштириш)нинг алоҳида тартиби мавжуд;

6) муддатсиз, умрбод бошқарув;

7) монарх ўз бошқарувининг натижаси учун юридик жиҳатдан жавобгар эмас.

Монархия *мутлақ* ва *чекланган* (ёки *парламентар*) шаклларда бўлади.

Давлат ҳокимиятини бошқа биронта идора билан чекланмаган монарх (қирол, подшо, император) амалга оширса (масалан, Саудия Арабистонида), бундай монархия *мутлақ монархия* дейилади.

Агар монархнинг ҳокимияти конституция асосида амал қиладиган бирон-бир ваколатли идора билан чекланган бўлса, бундай монархия *чекланган, конституциявий, парламент* шаклидаги монархия бўлади (масалан, Буюк Британия, Дания, Норвегия, Швеция).

«Республика» сўзи юнончада «умумий иш» маъносини билдиради. **Республика** давлат бошқарувининг ҳокимият олий идоралари муайян муддатга сайланадиган шаклидир.

Республиканинг асосий белгилари қуйидагилардан иборат:

¹ Каримов И. А. Ватан сажлағоҳ каби муқалласдир. Т. 3. Т., 1996. 6-бет.

- 1) ҳокимият олий идораларининг сайлаб қўйилиши;
 - 2) ҳокимият ваколатларининг тақсимланиши;
 - 3) ҳокимият олий органларининг ўз қарорларини сайланган муддати давомида қабул қилиши;
 - 4) қонунларнинг бажарилишини назорат қилувчи орган бўлган судлар обрўининг ортиши;
 - 5) фуқароларнинг давлат ишларини бошқаришда иштирок эта олиши.
- Республикалар *президентлик* республикаси ва *парламентар* республикаларга бўлинади.

Президентлик республикасида давлатни халқ сайлайдиган ва жуда кенг ваколатларга эга бўлган Президент бошқаради. У давлатнинг ҳам, ҳукуматнинг ҳам бошлиғидир. Бундай республикада ҳукуматни президент тузади. Президентлик республикасининг мисоли сифатида АҚШ ва Ўзбекистон Республикасини келтириш мумкин.

Парламентар республикада давлат бошлиғи сайланувчи мансабдор шахс бўлиб, нисбатан торроқ ваколатларга эга. Бунда президентни парламент сайлайди. У расман давлат бошлиғи ҳисобланиб, асосан вакиллик функцияларини бажаради. Унинг ҳукуматни тузиш ва мамлакатни бошқаришда тутган ўрни номигагина аҳамиятга эга бўлади. У ҳукуматни бошқармайди (ҳукуматни бош вазир бошқаради). Аммо ҳукумат уни тарқатиб юбориши мумкин бўлган парламент олдида жавобгардир. Парламентар республикага Австрия, Италия, Германия мисол бўлади.

Республика шаклидаги бошқарувнинг яна бир кўриниши **аралаш бошқарув**-дир. Бундай бошқарувда президентлик ва парламентар республикалар элементлари аралашиб кетган бўлади. Масалан, Францияда президентни халқ сайлайди. У жуда катта ваколатларга эга бўлади, аммо ҳукуматни бошқармайди.

Давлат тузилиши шакли унинг маъмурий-ҳудудий ташкил этилишидир.

Давлат тузилиши бўйича барча давлатлар қуйидаги турларга бўлинади:

- унитар,
- федератив,
- конфедератив.

Унитар давлат — бу оддий, яхлит давлат. Бундай давлат вилоят, область, округ, воеводство, район, туман деб турлича номланадиган маъмурий-ҳудудий бирликларга бўлинади. Бундай давлатда битта парламент, битта ҳукумат, битта президент бўлади. Унитар давлат одатда бир миллатли бўлади.

Унитар давлат белгилари қуйидагилардан иборат:

- 1) бутун мамлакат миқёсида бир хил бўлган вакиллик, ижроия ва суд органлари бўлади;
- 2) битта конституция;
- 3) ягона қонунчилик тизими;
- 4) ягона фуқаролик;
- 5) ягона пул бирлиги;
- 6) барча маъмурий-ҳудудий бирликлар учун умумий бўлган солиқ ва кредит сиёсати;
- 7) унитар давлатлар таркибий қисмлари суверенитетга эга эмас (яъни том маънодаги давлатлар эмас);
- 8) ягона армия мавжудлиги.

Федератив давлат — мураккаб, иттифоқдош давлат. Одатда у бир қанча

давлатларнинг бирлашувидан ҳосил бўлади. Бирлашганидан кейин бу давлатлар федерация аъзолари ёки субъектлари бўлиб қоладилар. Улар турлича аталиши (штатлар, ўлкалар, республикалар) ва ўз маъмурий-ҳудудий бўлинмаларига эга бўлиши мумкин.

Федерацияда ҳокимият идораларининг икки тизими амал қилади: федерал даражада ва федерация субъектлари даражасида. Федерал даражада ҳам, федерация субъектлари даражасида ҳам президент, парламент, ҳукумат бўлиши мумкин.

Федератив давлат белгилари:

- 1) федерация ҳудуди унинг субъектлари ҳудудидан ташкил топади;
- 2) олий қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти федерал давлат органларига тегишли бўлади;
- 3) федерация субъектлари ва федерациянинг ўзи ўртасидаги ваколатлар иттифоқ конституцияси билан ажратилади;
- 4) федерация субъектлари ўз конституцияси, ўзларининг олий қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд органларига эга;
- 5) федерациянинг олий қонун чиқарувчи (вакиллик) идораси икки палатали тузилишга эга (федерация аъзоларининг манфаатларини ифода этувчи қўшимча палата мавжуд).

Федерация ҳудудий ва миллий турларга бўлинади.

Ҳудудий федерация қуйидаги хусусиятларга эга:

- 1) федерациянинг ушбу турини ташкил этувчи давлат тузилмалари суверен давлатлар бўлмайди;
- 2) субъектлар халқаро муносабатларда бевосита иштирок этиш ҳуқуқидан конституция билан маҳрум этилган;
- 3) иттифоқдан бир томонлама чиқиш тақиқланган;
- 4) Қуролли Кучларни иттифоқ идораси бошқаради.

Миллий федерациянинг хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

- 1) субъектлари — миллий давлатлар ва миллий-давлат тузилмалари;
- 2) федерация субъектлари ихтиёрийлик принципига мувофиқ бирлашадилар;
- 3) катта ва кичик миллатлар суверенитети кафолатланади;
- 4) олий давлат идоралари федерация субъектларининг вакилларидан ташкил этилади;
- 5) миллатлар ўз тақдирини ўзи-белгилаш ҳуқуқига эга бўлади.

Жаҳонда 20 тадан кўпроқ федерация бор. Федерация ва улар субъектлари ўртасидаги муносабатлар ҳар доим ҳам уйғун эмас. Тез-тез бунинг акси ҳам бўлади. Миллий-ҳудудий принцип бўйича тузилган федерациялардан бўлган Совет Иттифоқи, Чехословакия, Югославия тарқалиб кетди.

Ҳозир амал қилаётган федерацияларнинг мисоли сифатида Америка Қўшма Штатлари, Германия Федератив Республикаси, Бразилия, Россия Федерацияси, Ҳиндистонни келтириш мумкин.

Конфедерация — ўз суверенитети ва мустақиллигини сақлаб қолган ҳолда у ёки бу мақсадга эришиш учун бирлашган давлатлар иттифоқи. Конфедерацияда ягона ҳудуд, ягона фуқаролик бўлмайди. Ҳар бир давлат халқаро ҳуқуқнинг тенг ҳуқуқли субъекти бўлади.

Конфедерация белгилари қуйидагилардан иборат:

- 1) мустақил давлатларнинг муайян мақсадларга эришиш учун бирлашган эканлиги;

- 2) конфедерация — мустаҳкам бўлмаган тузилма;
- 3) ягона ҳудуднинг йўқлиги (конфедерация унинг аъзолари бўлган давлатлар ҳудудидан ташкил топади);
- 4) ягона фуқароликнинг бўлмаслиги;
- 5) конфедерация субъектлари ундан эркин чиқиш ҳуқуқига эгадирлар;
- 6) конфедерация субъектлари иттифоқ ҳокимияти қонун ҳужжатларини нул-лификация қилиш (эътироф этмаслик ёки қўлламаслик) ҳуқуқига эгадирлар;
- 7) конфедерация ваколатига унча кўп бўлмаган (уруш ва тинчлик, халқаро сиёсат ва ҳ. к.) масалаларни ҳал этиш киради;
- 8) конфедерация бюджети унинг аъзоларининг ихтиёрий бадалларидан ташкил топади.

Конфедерациянинг мисоли сифатида 1848 йилгача бўлган Швейцарияни, ҳозир эса Европанинг 15 та давлатини бирлаштирган Европа Иттифоқини келтириш мумкин.

СИЁСИЙ РЕЖИМ

Сиёсий режим давлат ҳокимиятини амалга ошириш усул ва йўлларининг мажмуи бўлиб, мамлакатдаги сиёсий вазиятни, яъни жамиятдаги сиёсий эркинлик даражасини ва шахснинг ҳуқуқий ҳолатини билдиради.

Демократия (юнонча «халқ ҳокимияти») — инсон сиёсий ва фуқаролик ҳуқуқларининг кенглигини, фуқароларнинг давлат ҳокимияти идораларини тузишда ва уларнинг фаолиятида фаол иштирок этишини, халқ иродасини демократик ҳокимиятнинг ягона манбаи деб билишни англатади. Халқ ҳокимиятчилиги икки шаклга эга: вакиллик демократияси ва бевосита демократия.

Вакиллик демократияси халқнинг ўз ҳокимиятини вакиллик идоралари, яъни демократик ҳокимиятнинг ва маҳаллий ўзини ўзи бошқариш идораларининг сайлаб қўйиладиган органлари орқали амалга оширилишини билдиради.

Бевосита демократия халқнинг демократик ҳокимият масалаларини ҳал этишда умумхалқ овоз бериши (референдум) йўли билан тўғридан-тўғри иштирок этишидир.

Демократик режим белгилари:

- 1) шахснинг иқтисодий соҳада эркинлиги;
- 2) инсон ва фуқаро ҳуқуқлари ва эркинликларининг эълон қилиниши ва кафолатланиши;
- 3) барча шакллардаги ва том маънодаги демократия;
- 4) ҳокимият ваколатларининг бўлиниши;
- 5) ижтимоий ҳаётда фикрлар хилма-хиллиги (плюрализм), ижтимоий бирлашмаларнинг кўплиги;
- 6) қонун устунлиги.

Агар давлатда демократик режим ҳукмрон бўлса, демак бу давлатда фуқаролар умум эътироф этилган ҳуқуқ ва эркинликлардан тўла фойдаланадилар, давлат эса уларни нафақат тан олади, балки ҳар томонлама кафолатлайди ва ҳимоя қилади.

Бундай давлатда мафқуравий ва сиёсий хилма-хиллик конституция билан мустаҳкамлаб қўйилади, сиёсий партияларнинг фаолиятига руҳсат этилади. Сиёсий партиялар олий ва маҳаллий ҳокимият идораларига депутатларни сайлашда

иштирок этиш орқали иложи борича кўпроқ аъзоларини ҳокимият идораларига киритишга ҳаракат қиладилар. Қоида тариқасида, демократик сайловда галаба қилган сиёсий партиялар ҳукуматни тузиш ва шу тариқа ўз сиёсатини ўтказиш ҳуқуқига эга бўладилар.

Аксилдемократик режимга хос хусусият шундаки, бундай режимда давлат идоралари ҳокимиятни амалга ошириш чоғида демократик принциплар ва қоидаларга риоя этмайдилар, уларни доимо ёки тез-тез бузадилар. Бундай сиёсий режимда фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари поймол этилади, кўпол равишда бузилади, мухолафат бартараф этилади (баъзан жуда шафқатсизлик билан), баъзида эса парламент сингари демократик институтлар йўқ қилинади.

Аксилдемократик режим белгилари қуйидагилардан иборат:

- 1) давлатнинг ҳуқуқдан устунлиги;
- 2) давлатнинг жамият ҳаёти барча соҳаларини назорат қилиши;
- 3) давлатнинг шахс манфаатларига бефарқлиги;
- 4) жамоат ташкилотларининг давлатлаштирилиши;
- 5) ижтимоий ҳаётнинг бутунлай ҳарбийлаштирилиши;
- 6) кам сонли миллатлар манфаатларига эътибор берилмаслиги.

Аксилдемократик режимлар ичида фашистик ва тоталитар режимларни кўрсатиш мумкин.

Фашистик режимда ҳар қандай мухолафат йўқ қилинади, бирон ирқнинг ҳукмронлиги эълон қилинади, бошқа ҳудудларни босиб олиш учун йўл очилади. 1933—1945 йиллардаги фашистлар Германияси ва ўша даврдаги фашистлар Италияси фашистик режимли давлатларга мисол бўла олади.

Тоталитар режим бир партиянинг ҳукмронлиги, ҳуқуқ ва эркинликларнинг поймол этилиши, кўпинча эса уларнинг ёппасига бузилиши, ўзгача фикрлашга қарши кураш, сайловчиларнинг сайловда муқобил депутатларни сайлаш имкониятининг бўлмаслигига асосланган бошқаруви деб таърифланади. Тоталитар давлат мисоли сифатида собиқ Совет Иттифоқини келтириш мумкин.

Сиёсий режим давлат шаклининг инсоннинг жамиятдаги мавқеини белгиловчи энг муҳим элементидир.

ДАВЛАТ МЕХАНИЗМИ

Давлат механизми — жамиятни бошқариш ва халқ манфаатларини ҳимоя қилишни амалга оширадиган давлат идоралари ва муассасаларининг тизими.

Давлат механизмининг асосий белгилари қуйидагилар:

- 1) таркиби — бошқарув фаолияти билан шуғулланадиган одамлар йиғиндиси;
- 2) бир-бирлари билан ўзаро алоқадорликда ва муносабатда бўлган идоралар ва муассасаларнинг мураккаб тизими;
- 3) давлат аппарати барча бўғинларининг функциялари, ташкилий ва молиявий воситалар, зарур бўлганда эса давлатнинг мажбурлов чоралари билан таъминланади;
- 4) мақсади — фуқароларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини кафолатлаш ва муҳофаза қилиш.

Давлат идораси (органи) — давлат механизмининг қонунга мувофиқ равиш-

да ўз тузилишига, ижтимоий ҳаётнинг муайян соҳасини бошқариш бўйича аниқ белгиланган ваколатига эга бўлган ҳамда давлат механизмнинг бошқа қисмлари билан узвий алоқадорликда бўлган ва яхлит бирлик ҳосил қиладиган таркибий қисми.

Давлат идорасининг белгилари:

- 1) қонун чиқариш йўли билан ташкил топиши;
- 2) ваколати — ушбу идора мустақил ҳал эта оладиган масалалар доираси;
- 3) ҳуқуқий асосда функционал фаолият кўрсатиши;
- 4) давлат аппаратида мустақил ўрин тутиши;
- 5) бошқа идоралар билан алоқада бўлиши;
- 6) тузилиши (ички тузилиши).

Давлат идоралари қуйидаги турларга бўлинади.

1. Вакиллик идоралари:

қонун чиқарувчи;
маҳаллий ҳокимият идоралари.

2. Ижроия идоралари:

марказий идоралар;
давлат бошлиғи (монарх, президент);
ҳукумат;
вазирлик ва давлат қўмиталари;
ҳуқуқни муҳофаза қилувчи идоралар (прокуратура; ички ишлар вазирлиги ва унинг органлари; адлия вазирлиги; миллий хавфсизлик хизмати);
маҳаллий идоралар (Ўзбекистонда вилоят, туман ва шаҳар ҳокимлари).

3. Суд ва конституциявий назорат идоралари:

Конституциявий суд;
Олий суд ва умумий юрисдикция судлари;
Олий ҳўжалик суди ва унинг вилоят (шаҳар) бўғинлари.

ҲУҚУҚИЙ ДАВЛАТ ВА УНИНГ БЕЛГИЛАРИ

Ҳуқуқий давлатнинг асосий белгиси барча фуқароларнинг қонун олдида тенглиги, Конституция ва қонунларнинг устуңлиги таъминланишидир¹.

И. А. Каримов

Ҳуқуқий давлат — ҳуқуқнинг ҳукмронлиги, қонуннинг устуңлиги, барчанинг қонун ва мустақил суд олдида тенглиги таъминланадиган, инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари кафолатланадиган, ҳокимият ваколатларнинг бўлиниши принципи асосида ташкил этилган демократик давлат.

Ҳуқуқий давлатнинг асосий белгиларига қуйидагилар киради:

1. Ҳуқуқнинг ҳукмронлиги. Давлат ҳудудида бўлган барча шахслар — ушбу давлат фуқаролари, хорижликлар, фуқаролиги бўлмаган шахслар, юридик шахслар, мансабдор шахслар, давлат ҳокимияти идоралари ҳуқуққа бўйсунадилар.

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т. 1. Т., 1996. 125-б.

2. *Конституция ва қонунларнинг устуңлиги.* Конституция ва қонунлар ҳуқуқий нормалар тизимида олий юридик кучга эгадир. Турли хил давлат идоралари чиқарадиган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қонунларга зид бўлмаслиги керак.

3. *Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларига риоя этилиши, уларнинг ҳимоя қилиниши ва таъминланиши.* Инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари унга туғилганидан тегишли бўлиб, улар инсондан ажралмасдир. Гап, энг аввало, инсоннинг яшаш, эркинлик, дахлсизлик ва хавфсизликка эга бўлиш ҳуқуқлари ҳамда бошқа ҳуқуқ ва эркинликлари тўғрисида бормоқда. Барча фуқаролар қонун ва мустақил суд олдида тенгдирлар.

4. *Давлат ва фуқаронинг ўзаро масъулияти.* Давлат қонунларда шахс эркинлигининг метёрини белгилаб қўяр экан, худди шу чегараларда ўзини ҳам қарор қабул қилишда чеклаб қўяди.

5. *Жамиятда ҳокимиятнинг қонунийлиги (легитимлиги).* Ҳокимият қонуний деб эътироф этилиши учун у қуйидаги талабларга жавоб бериши шарт: демократик сайловлар йўли билан шакллантирилган бўлиши; самарали фаолият юритиб, жамиятда барқарорлик ва қатъий тартибни таъминлаши; ҳам мамлакат ичкарисида, ҳам халқаро миқёсда тан олиниси.

6. *Ҳокимият ваколатларининг бўлиниши.* Давлат ҳокимияти бир қўлда тўпланиб қолмаслиги учун ҳокимиятнинг учта тармоғини — қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятини ажратиб қўйиш керак. Ушбу ҳокимият тармоқларининг ҳар бири ўз ваколати доирасида амал қилади.

7. *Суднинг мустақиллиги.* Суд давлат ҳокимиятининг бошқа икки тармоғи каби мустақилдир. Бошқача айтганда, суд фаолиятига ҳеч кимнинг аралашшига йўл қўйилмайди.

8. *Ҳуқуқни муҳофаза қилувчи идораларнинг самарали ишлаши.* Агар инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари поймол этилса ёки бунга таҳдид мавжуд бўлса, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи идоралар унга ёрдам беришлари керак, ушбу ҳуқуқ ва эркинликларни ҳимоя қилишлари керак.

9. *Ҳуқуқий маданиятнинг юксак даражада эканлиги.* Ҳуқуқий маданиятнинг энг муҳим кўрсаткичи жамиятдаги ҳуқуқий онг даражасидир. Ҳуқуқий онг — ҳуқуққа муносабат, қонун талабларини бажариш зарурлигини англаш даражасини ифодалайдиган ҳуқуқий қарашлар йиғиндиси. Ҳуқуқий маданият амалдаги қонунларни билиш, ҳуқуқни ҳурмат қилиш ва ҳуқуқий қоидаларга риоя этишда намоён бўлади.

10. *Демократиянинг ривожланиши ва такомиллашуви.* Сиёсий ҳуқуқлар ва эркинликлар кафолатланиши, халқ давлат бошқарувида доимо иштирок этиши, ривожланган фуқаролик жамияти шаклланиши ва маълум бир муҳолафатнинг бўлиши зарур.

ДАВЛАТЛАР ТАСНИФИ: ЭТАТИК ВА ҲУҚУҚИЙ ДАВЛАТ

XXI аср бошига келиб, дунёдаги давлатлар сони 200 тага етди. Ҳозиргача мавжуд бўлган кўп сонли давлатларни бир-биридан ажратиш мақсадида уларни турли асосда таснифлаш русум бўлган. Бунда уларни **этактик** ва **ҳуқуқий** давлатларга ажратиш алоҳида қизиқиш уйғотади. Унинг замирида давлатнинг ҳуқуққа бўлган муносабати, шунингдек, давлатнинг жамиятни бошқариш шакл ва усуллари тизимида ҳуқуқнинг тутган ўрни ётади.

Этатик давлатларнинг фаолиятига хос жиҳат шундаки, барча фуқаролар ва ижтимоий муносабатларнинг бошқа субъектлари мажбурий ва сўзсиз риоя этиши ҳамда бажариши шарт бўлган қатъий буйруқ ва фармойишлар кўпчиликини ташкил этади. Бундан ташқари, мазкур субъектларнинг эркинлиги ва мустақиллиги, давлатга нисбатан автономлиги ниҳоятда чекланган бўлади. Давлатнинг иқтисодий, ижтимоий муносабатлар, фуқароларнинг шахсий ҳаёти соҳасини ўзининг бевосита бошқаруви ва қарамоғига олишга ҳаддан ташқари интилиши кучайган бўлади. Шахс ва ижтимоий муносабатлар субъектларининг ўрни, нафақат қонуннинг аниқ ва барқарор қоидаларига, балки улар кундалик ҳаётда кўпроқ тўқнашиб турадиган давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг субъектив фикрига ҳам боғлиқ бўлади.

Ҳуқуқий давлатларда давлат бошқаруви ҳуқуқнинг устунлигига асосланади ва шу боис нафақат расмий органлар ва мансабдор шахсларнинг мақсадига, балки фуқаролар ва ижтимоий муносабатлар субъектларининг ҳуқуқлари, эркинлиги ва манфаатларини таъминлаш ҳамда қафолатлаш заруратини ҳисобга олувчи ҳуқуқий шакл ва усулларга боғлиқ бўлади. Ҳуқуқий давлатларга барча иқтисодий, ижтимоий ва маънавий жараёнлар, шунингдек, кишилар орасидаги алоқаларга аралашув бегонадир. Бундай давлатларда ижтимоий бирлашмалар фаолиятига бир қадар мустақиллик ва эркинлик берилиб, уларнинг ҳақ-ҳуқлари мустаҳкамланади ва уларга риоя этилади.

Шунингдек, **оралиқ турдаги** давлатлар ҳам мавжуд бўлиб, улар ушбу иккала давлат хусусиятларини мужассамлаштиради. Мазкур давлатлардан баъзилари ўз хусусияти, табиати ва йўналиши бўйича этатик давлатларга яқин бўлса-да, ўз фаолиятида алоҳида ҳуқуқий принциплар ва асосларга риоя этишга ҳаракат қилади. Бошқалари эса, аксинча, этатизм белгиларини сақлаб қолган ҳолда ҳуқуқий давлатларга яқинлашади.

Этатик давлатларга тоталитар ва авторитар тузумдаги барча турдаги давлатлар, ҳуқуқий давлатларга эса фақат тараққий топган ва юксак ривожланган давлатлар киради. Собиқ совет давлати ноҳуқуқий, этатик давлатнинг типик намунаси дир. Унда конституция, қонунлар ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар муносиб ўринга эга бўлмай, ўз аҳамиятига кўра партия органларининг ҳужжатларига ён босар, бошқарув эса маъмурий-буйруқбозлик усулларига таянар эди. Бундан ташқари, давлат ўз фуқароларига нисбатан зўравонлик ва адолатсизликка йўл қўяр, XX асрнинг 30—50 ҳамда 80-йилларида эса айбсиз одамларга нисбатан ўзининг миқёси ва шафқатсизлиги бўйича мисли кўрилмаган оммавий-сиёсий таъқибларни амалга оширган эди.

Ҳозирги замон бошқарувида ҳуқуқнинг устунлиги ҳақидаги ғоялар таъсирининг ўсиб бориши муносабати билан ўз конституциялари ва бошқа ҳуқуқий ҳужжатларида ҳуқуқий давлатга мансублигини эълон қилаётган давлатлар сони мунтазам ўсиб бормоқда. Бироқ мазкур эълонларни ушбу мамлакатлардаги ишларнинг ҳақиқий аҳволи билан таққослаб кўриш зарур. Хусусан, аввалги ноҳуқуқий давлатни ҳуқуқий давлатга амалий тарзда қайта ўзгартириш учун қандай шароитлар яратилганлиги ва улар қандай босқичда эканлигини объектив равишда аниқлаб олиш, яъни мазкур жараённинг бошланғич, оралиқ ёки якуний босқичда эканлигини билиш керак, зеро давлатнинг ўзи ҳақидаги тасаввур иундаги ҳақиқий шароит билан тафовутда бўлади.

Ҳуқуқий давлатларнинг вужудга келиши давлат-ҳуқуқий жараёнларнинг узоқ муддатли эволюциясидаги қонуний натижаси, бошқарувнинг илғор, тараққий-парвар ва самарали бошқарув институтларининг ўзига хос табиий таълимининг самараси бўлди. Бунга давлат бошқарувидаги ҳуқуқий шаклларнинг маъмурий-маъкамачилик шаклидан устунлигини назарий жиҳатдан англаб етиш сабаб бўлган эди.

ҲУҚУҚИЙ ДАВЛАТ МАНБАЛАРИ

Эндиликда жаҳонда ҳуқуқий давлатларнинг сони эътиборга сазовор давлатлар сонининг камайиши ҳисобига ўсади, деб эътироф этиш мумкин. Бироқ бу тараққиётнинг умумий йўналиши бўлиб, уни оддий тарзда изоҳлаб бўлмайди. Зеро, турли мамлакатлардаги ижтимоий-сиёсий кучларнинг реал нисбатидан келиб чиққан ҳолда башорат қилиниши қийин бўлган ҳамда тараққиётнинг умумий йўналишига мос келмайдиган бурилишлар юзага келиши мумкин. Масалан, алоҳида давлатлар ҳуқуқий давлат маррасига етганидан сўнг, кейинчалик тоталитар ва авторитар тузумлар сари юз тутиши ҳам мумкин. Бироқ, шундай бўлса-да, умумий тараққиёт муқаррардир.

Дарҳақиқат, ҳуқуқий давлатнинг назарий манбалари ўтмишга бориб тақалганини таъкидлаш жоиз. Қадимда ўтган буюк алломалар (Афлотун, Арасту) ҳуқуқнинг улкан ижобий аҳамиятини ҳисобга олмаган давлат мустақкам, барқарор ва ишончли бўла олмаслиги ҳақида фикр билдирганлар. Ҳуқуқ давлат ҳукмдорларининг зўравонлигига қарши посанги сифатида баҳоланган, яъни қонун ҳеч кимнинг ҳукмронлиги остида бўлмаслиги керак, зеро у барча органлар, мансабдор шахслар ва фуқароларнинг ҳаракатларини йўналтиришга хизмат қилади.

Дастлаб тарқоқ бўлган, баъзида эса алоҳида фаразлар сифатида намоён бўлган ғоялар замирида кейинчалик ҳуқуқий давлатнинг изчил ва яхлит концепцияси вужудга келди. Унинг асосчилари Ж. Локк, И. Кант, В. Гумбольд, Г. Еллинек, К. Шмидт ҳисобланади. Мазкур алломаларнинг қарашларида тафовут бўлса-да, умуман олганда, улар бир нарсани ҳақдорлар, у ҳам бўлса, давлатнинг ўзи ҳуқуқий қонун-қоидаларга амал қилиши ва буни ижтимоий муносабатларнинг бошқа иштирокчиларидан талаб қилиши кераклигидан иборат. Ҳуқуқий давлатнинг назарий концепцияси қоидаларини қатор давлатлар ҳаёт фаолиятининг амалиётига татбиқ этиш консерватив кучларнинг қаршилигига учраган ва уни енган ҳолда давлат ва жамоат фаолиятининг барча жабҳаларида чуқур ўзгаришлар билан нишонланган. Чунончи, бутун давлат тизимини барпо этиш ва амал қилиш принциплари демократлаштирилган, шахс мақоми реал мазмун билан тўлдирилган, ҳуқуқий қадриятлар бирламчи аҳамиятга эга бўла бошлаган, мансабдор шахсларнинг зўравонлигига барҳам берилган, уларнинг фаолияти аста-секин тартибга солинган ва тўғри йўлга қўйилган.

Ҳуқуқий давлатларнинг пайдо бўлиши ва кўпайиб бориши инсонлар жамиятининг сиёсий тараққиётида янги босқич бўлди. Давлат ва ҳуқуқ назарияси ва амалиётининг ушбу мислсиз ютуғи замонавий цивилизациянинг улкан муваффақиятга эришганидан далолат беради. Ҳуқуқий давлатларнинг мавжудлиги, ҳаётнинг барча тармоқларида эришайтган кундалик ютуқлари бошқа мамлакатлар учун маёқ вазифасини ўтайди ҳамда уларга адолатли ва инсонпарвар давлат қуриш йўлларини кўрсатади.

ХУКУҚИЙ ДАВЛАТНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

Хукуқий давлат этактик давлатдан бутунлай ажралиб туради. Мазкур тафовут давлат ҳокимиятини ташкил қилиш ва амалга оширишнинг барча тарафлари, шунингдек, олдида турган вазифаларни ҳал этиш шакл ва усуллари, жамият, миллат ва элатлар, ижтимоий гуруҳлар ва алоҳида фуқаролар, сиёсий партиялар ва жамоат бирлашмалари каби тармоқларни қамраб олади. Улардан энг муҳимларига тўхталамиз.

1. Хукуқий давлатда ҳокимиятнинг бутун механизми — ҳар бир орган, мансабдор шахс — ўз фаолияти давомида хукуқий принциплар ва қоидаларга таянади, ўз фаолиятини улар билан боғлайди. Хукуқий нормалар нафақат аҳоли учун, балки давлат органлари ва мансабдор шахслар учун ҳам мажбурий бўлади. Уларнинг хукуқ чегараларидан чиқишига умуман йўл қўйилмайди ёки имкон берилмайди. Агар этактик давлатда расмий органлар ва мансабдор шахслар хукуқни ўзлари учун иккинчи даражали ва мажбурий эмас деб тушунсалар, хукуқий давлат шароитида бундай ҳолат, аксинча, умуман номақбул ва ножоиз ҳисобланади, шу сабабдан у секин-аста енгиб ўтилади.

2. Хукуқий давлатда этактик давлат учун хос бўлган ҳолат, яъни хукуқ ва қонун ўртасидаги масофанинг узайиб кетишига йўл қўйилмайди. Ундаги давлат органларининг барча норматив ҳужжатлари ўзининг мазмун-моҳияти ва йўналиши, қабул қилиш ва расмийлаштириш тартиби, қонуний кучга киритиш, қўллаш, амалга ошириш ва бузилишлардан муҳофаза қилиш хусусиятларига кўра хукуқнинг юксак талабларига жавоб беради. Қонунчилик мунтазам равишда хукуқий принципларга асосланади, уларни ўзига сингдиради, улардан асло чекинмайди. Давлат органларининг нохукуқий норматив ҳужжатларни қабул қилиши ва уларга амал қилишига умуман йўл қўйилмайди. Этактик давлатларда эса кўпинча бунинг акси эканлигига шоҳид бўламиз.

3. Хукуқий давлат норматив қонунларни қабул қилиш ва эътироф этиш билан чекланиб қолмайди. У мазкур қонунлар зарурий равишда ҳаётга татбиқ этилиши, барча жисмоний ва юридик шахслар, давлат ва жамоат органлари, корхона, муассаса ва ташкилотлар фаолиятини керакли йўналишга солишга катта аҳамият беради. Давлатнинг хукуқни амалга ошириш борасидаги фаолияти асосий вазифа ҳисобланади. Шу боис унда «қоғозда қолган», амал қилмайдиган қонунлар умуман бўлмайди. Аксинча, этактик давлатда кераксиз қонунларнинг «уюмлари»ни ҳеч ким тозалашга уринмайди ҳам. Хукуқий давлатда ижтимоий муносабатларнинг ҳар бир субъекти давлат органларининг амалдаги норматив ҳужжатларини албатта бажариш кераклигига астойдил ишонади (бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас), зеро бу хукуқ-тартиботнинг барқарорлиги муҳитини яратади ва жамиятда юридик нигилизмнинг тарқалиши ҳамда одамларнинг хукуққа менсимай муносабатда бўлишини бартараф этади.

4. Хукуқий давлатда давлат норматив ҳужжатларининг амал қилишида субординацияга риоя қилинишига катта аҳамият берилади. Унда хукуқ манбалари, яъни норматив ҳужжатларнинг қатъий бўйсундирилган тизими шаклланади, амал қилиши ва ривожланади. Бу тизимда ҳар бир ҳужжатнинг ўрни унинг юридик кучига боғлиқ бўлади. Мазкур хукуқий манбалар «эхроми»нинг чўққиси — юқори юридик кучга эга бўлган конституция ҳисобланади. Ҳеч қандай хукуқий манба конституция нормалари ва принципларига зид бўлиши мумкин эмас. Аксинча, давлат

органларининг барча норматив ҳужжатлари ва ҳуқуқнинг бошқа манбалари конституцияга асосланиши, уни аниқлаштириши, тўлдириши ва мазмунини ривожлантириши лозим. Шунга мувофиқ равишда конституциявий ва оддий қонунлар тузилади, юридик пиллапоя (пирамида)нинг қуйи «қаватлари»да давлат раҳбарининг ҳужжатлари, ҳукумат фармонлари ва фармойишлари, вазирликлар ва идораларнинг буйруқлари ва кўрсатмалари, маҳаллий вакиллик ва ижро этувчи органларнинг ҳужжатлари, ҳуқуқий одатлар, суд ва маъмурий прецедентлар¹ яратилади. Кам юридик кучга эга бўлган ҳужжатларга юқорироқ юридик кучга эга ҳужжатларга нисбатан устун аҳамият берилиши тоталитар ва авторитар давлатларга хос бўлиб, ҳуқуқий манбалар субординацияси ва иерархиясини бузади, шу боис ҳуқуқий давлат учун зид ҳисобланади.

5. Ҳуқуқий давлатда, биринчидан, шахс ва ижтимоий муносабатлар субъектларининг ҳақ-ҳуқуқлари, ҳуқуқ ва эркинликларнинг кенг миқёсда қамраб олинганлиги, нормал ҳаёт фаолиятини таъминлаш ҳамда жамият олдида турган вазифаларни ҳал этиш учун етарлилиги билан ажралиб туради. Иккинчидан, ҳуқуқлар билан ажралмас бирликда мажбуриятлар тизимининг мутаносиб ва мувофиқ тизимини ўз ичига олади. Учинчидан, ҳуқуқни ҳаётга татбиқ этиш реал юридик кафолатлар билан мустаҳкамланган. Бунда ижтимоий муносабатларнинг бир турдаги субъектлари орасида тенгликни мустаҳкамлашга, синфий, миллий, уруг-аймоқчилик имтиёзларини белгилаш ва бу орқали улардан бирига имтиёз бериб, иккинчисини имтиёзлардан маҳрум этишга йўл қўйилмайди. Субъектлар орасида мазкур тенгликнинг йўқлиги эстатик жамиятнинг ҳуқуқий амалиёти учун хосдир. Айни пайтда ҳуқуқий давлат шахс ва ижтимоий муносабатлар субъектларининг ҳақ-ҳуқуқларини қўллаб-қувватлаш, норматив жиҳатдан мустаҳкамлаш ва такомиллаштириш ҳақида ғамхўрлик қилади.

6. Барча давлат идоралари ҳамда ижтимоий институтлар ва тузилмаларнинг легитимлиги — ҳуқуқий давлатнинг алоҳида белгиларидан бири. Ҳуқуқий давлатда етарли юридик асосга эга бўлмаган институтлар ва тузилмалар учрамайди. Башарти улар мавжуд бўлса ҳам, узоқ муддат муваффақиятли фаолият кўрсата олмайди, пировардида енгиб бўлмас қийинчиликларга учраб, тарих саҳнасидан тушиб кетади. Давлат институтлари ва тузилмаларининг кўпчилиги қонун асосида, белгиланган тартибларга риоя қилинган ҳолда, уларнинг мақсади, вазифаси, амал қилиш шакл ва усуллари аниқ белгиланган ҳолда яратилади. Хусусан, бу қонунийлаштиришнинг рўйхатга олиш, ижозат бериш ва лицензия бериш усуллари, шунингдек, тегишли давлат органлари томонидан назорат-тафтиш ваколатларининг қўлланиши билан таъминланади. Ҳуқуқий давлатдаги муҳитнинг ўзи юридик муносабатда шубҳали институт ва тузилмаларнинг қисқаришига хизмат қилади, аксинча, қонунийлиги доимо тасдиқланадиган институтлар учун эса кенг имкониятлар яратиб беради.

7. Ҳуқуқий давлатда ҳокимиятлар бўлиниши принципи эътироф этилади ва амалга оширилади. Шунга мувофиқ равишда ягона давлат ҳокимияти доирасида унинг учта мустақил тармоққа бўлиниши таъминланади. Булар қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятлари бўлиб, улар ўзаро узвий муносабатда бўлади.

¹ Прецедент ҳуқуқи ҳуқуқнинг англо-саксон тизими амал қиладиган мамлакатларда кенг қўлланади ва амал қилади. Эндиликда бошқа бир қатор мамлакатларда ҳам қўлланила бошлади.

Ҳокимиятнинг битта тармоғи бошқаларини «букиб олиши» ва бўйсундиришига йўл қўйилмайди. Мазкур принципнинг аҳамияти шундаки, у ҳокимиятнинг фақат битта орган ёки мансабдор шахс қўлида тўпланишига йўл қўймайди, натижада ички давлат аппаратида ҳокимиятнинг тенг тақсимланишини таъминлайди ҳамда диктаторлик тартиби юзага келишининг олдини олади.

8. Ҳуқуқий давлатда ички қонунлар ҳамда умум эътироф этган халқаро ҳуқуқ нормалари ўртасида оптимал мувофиқликни таъминлаш чора-тадбирлари амалга оширилади. Халқаро ҳуқуқ нормалари ҳозирги замон ҳуқуқий цивилизациясининг ютуқларини мужассамлаштиради. Мазкур ютуқларга у ёки бу даражада ҳуқуқий давлатлар ҳам аралашади, зеро уларда одатда ички қонунлар олдида халқаро шартномалар (ҳаммасини эмас, фақат ратификация қилинганлари)нинг устуңлиги белгиланади ва бу шартномалар бевосита қўлланиши айтиб ўтилади. Шу билан бирга, мазкур мамлакатлар юридик тизимларининг ташқи дунёдан ажралганлиги ва чекланганлиги бартараф этилади, яъни улар жаҳон ҳамжамиятининг ҳуқуқий тизимига қўшилиб боради, умум эътироф этган принцип ва нормаларга риоя этиб, уларни ўз норматив ҳужжатларида акс эттиради.

9. Ҳуқуқий тартибот (айниқса, фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликлари) бузилган ҳолларда ҳуқуқий таъсир қилиш ва ҳуқуқий ҳимоя механизми амал қилади, унда суд биринчи даражали ўрин тутаети. Мазкур механизм жиноятнинг олдини олиш, бузилган ҳуқуқни тиклаш, етказилган зарарнинг қопланишини таъминлаш, айбдорларни жазолаш, янги ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш, фуқаролар ва ижтимоий муносабатларнинг бошқа субъектларига давлатнинг барча фармонлари тўлиқ бажарилиши лозимлигини уқтириш борасидаги вазифаларни комплекс равишда ҳал қилади. Агар ҳуқуқ-тартибот, фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларининг ҳар қандай бузилиши тегишли давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг эътиборидан четда қолмаса ҳамда тартибузарлар ҳар гал ҳақли жазо олсалар, бундай ёндашувнинг ўзи қонунни бузишнинг самарали умумий превентив, яъни олдини олувчи омили бўлиб хизмат қилади. Ўз навбатида, бу давлатда қонунийликка риоя этиш шароитига таъсир этади. Ҳуқуқий давлатнинг юрисдикция, ҳуқуқ-тартиботни муҳофазалаш, ҳуқуқни ҳимоялаш ва превентив (олдини олиш) фаолияти ҳуқуқий талабларга қатъий риоя этиши зарур. Шу сабабдан жамият ҳаётининг ҳуқуқий фаоллиги этакат давлатга қараганда анча юқори бўлади.

10. Ҳуқуқий давлат учун фуқароларнинг давлат олдида ва давлатнинг фуқаролар олдида ўзаро масъуллиги хосдир. Давлат нафақат ҳар бир одамга туғилишидан бошлаб тегишли бўлган ажралмас ҳуқуқ ва эркинликларни тан олади, балки уларнинг ҳаётга реал татбиқ этилиши ва тажовузлардан ҳимоя қилинишини ҳам кафолатлайди. Аини пайтда, фуқаролар ўз ҳуқуқларидан давлат, бошқа фуқаролар, ижтимоий муносабатларнинг бошқа субъектларига зарар етказмаган ҳолда фойдаланишлари ва ўзларига юклатилган мажбуриятларни қатъий бажаришлари зарур. Бошқача қилиб айтганда, давлатнинг фуқаролар билан алоқаси мураккаб ва кўп қиррали бўлиб, улар ўртасида муайян ҳуқуқларнинг вужудга келиши ҳамда муайян мажбуриятларнинг бажарилишини тақозо этади.

Юқорида келтирилган омилларнинг биргаликда амал қилиши жамият ва давлатда ҳуқуқнинг ҳукмронлиги, умум эътироф этганлиги ва устун мавқега эга бўлишига олиб келаети. Бу ижобий натижа ҳисобланади, зеро ҳуқуқ — инсоният тараққиётининг буюк неъматиди, ҳуқуқий тартибга солиш, бошқариш ва таъсир

этиш борасида тўпланган ижтимоий тажрибанинг асосий моҳияти, умуминсоний кадриятлар ва адолат, демократия ва тартиб-интизом каби юксак ғояларни ўзида мужассамлаштиради. Ҳуқуқнинг жамият ҳаётидаги улкан аҳамияти ва вазифасини тушуниб етган давлатни ҳуқуқий давлатга қаторига қўшиш мумкин.

Демак, ҳуқуқий кадриятларнинг устуңлиги, уларнинг ҳам аҳоли, ҳам давлат хизматчилари орасидаги нуфузига эътибор берадиган, ўз фаолияти давомида ҳуқуқ билан боғлиқ бўлган ҳамда қонун талаблари доирасида амал қилган ҳолда инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг бузилишига йўл қўймайдиган давлатни чинакам ҳуқуқий давлат дейиш мумкин.

ҲУҚУҚИЙ ДАВЛАТ ВА ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ

Ҳуқуқий давлат фуқаролик жамияти билан узвий боғланган бўлиб, усиз шаклланмайди, амал қилмайди ва ривожланмайди.

Фуқаролик жамияти — реал ижтимоий-иқтисодий замин бўлиб, унинг негизида ҳуқуқий давлатнинг муҳим таркибий қисмлари вужудга келади, мустаҳкамланади, ўзининг яшаш қобилиятини намоён қилади ва такомиллашади, шунингдек, уларга зарур шарт-шароит ва замин яратиб берувчи ўзига хос «яшаш муҳити» бўлиб хизмат қилади.

Ҳуқуқий давлатни барпо этишдаги ютуқлар, мазкур жараённинг кўлами ва суръати, ундаги ижобий ва салбий натижаларнинг ўзаро нисбати ҳар қандай жамиятнинг фуқаролик жамиятига айлангирилишига кўмаклашади. Ўз навбатида, ҳуқуқий давлатнинг барпо этилиши ва ривожланиши жамиятнинг мустаҳкамланиши ва такомиллашувига ёрдам беради. Бинобарин, давлатнинг ҳуқуқий давлатга айланиш жараёни қанчалик кенг ва тўла амалга ошса, фуқаролик жамиятини ушлаб турадиган ва унга хизмат қиладиган ҳуқуқий таянч ва қурилмалар шунчалик ишончли ва салмоқли бўла бошлайди.

Бошқача қилиб айтганда, ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти орасида ўзаро алоқадорлик мавжуд бўлиб, уларнинг бири иккинчисисиз яшай олмайди. Уларнинг амал қилиш натижалари ўзаро узвий боғлиқ бўлиб, бир-бирларига бевосита таъсир этади.

Фуқаролик жамиятига хусусий мулкчилик ва бозор муносабатларининг мавжудлиги, рақобат, тезкорлик, маҳорат асосида ҳўжалик ва тижорат ютуқларига эришаётган мулкдорлар аҳамиятининг ошиши хос. Фуқаролик жамияти ижтимоий етукликнинг маълум босқичига етганидан сўнг давлатнинг ҳукмронлигига йўл қўймаслик, у билан муайян тенглик, ўзаро уйғун муносабатлар ва алоқаларни ўрнатиш имкониятига эга бўлади. Фуқаролик жамиятининг ривожланиб бориш жараёнида давлатлар, жамиятлар ва шахслар орасидаги муносабатлар янги сифат даражасига кўтарилади, бирининг бошқаси устидан устуңлигига барҳам берилади. Жамиятда юзага келадиган зиддият, қарама-қаршилиқлар ва тўқнашувлар зўравонлик, бостириш ва кўзғолонларсиз, қонуний йўл билан ҳал қилинади.

Ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти турли-туман, бироқ бир-бирига яқин вазифаларни ҳал этади. Агар ҳуқуқий давлат ўзининг қонун ҳужжатларида шахснинг ҳуқуқларини мустаҳкамласа, фуқаролик жамияти унга юқори ижтимоий ҳолатини кафолатлайди. Мазкур ҳолат (статус) шахс ҳаёти ва фаолиятининг турли томонларига урғу беради ва бир-бирини тўлдиради. Ижтимоий ҳолат моддий,

ташкилий-техник имконияти, шунингдек, ҳар бир жамият учун хос синфий-гуруҳий, миллий-этник, ижтимоий алоқалар ва муносабатларни ифодалайди. Мазкур имконият ва имтиёзларга жамият ўз аъзоларини эга қилади. Жамиятда бундай имконият ва имтиёзлар қанчалик кўп бўлса, улардан фуқаролар шунчалик тўла-роқ фойдаланиши мумкин. Улар ҳуқуқий ҳолат мазмунини ташкил этувчи имкониятларни мустақамлайди. Уларсиз имкониятларни амалга ошириб бўлмайди.

Давлат ва жамият томонидан қўлланадиган масъулиятлар институтларининг ўзаро алоқадорлиги шунга ўхшашдир. Ҳуқуқий тартибни бузувчи шахсларни давлат юридик жавобгарликка тортади, ноҳуқуқий тартибузарликларга эса ижтимоий-ахлоқий таъсир чоралари қўлланади. Бунда жавобгарликнинг мазкур институтлари ўзаро мувофиқликда бўлади ва бир-бирини тўлдирлади.

Фуқаролик жамияти ўз хусусияти, табиати ва асосий сифатлари, хусусан, эркинлик ва адолатлиликка эришиш, демократия ва инсоний муносабатларнинг мустақамланишига йўналганлиги билан ҳуқуқий давлат принципларининг тасдиқланишига ёрдам беради, унга мойил бўлади. Бу нимада ифодаланади? Бунда фақат учта омилни ажратишимиз мумкин:

биринчидан, жамоат фикрида ҳуқуқнинг тутган юқори мавқеи, нуфузи, юридик институтлар, принциплар ва нормалари мустақамланади ва тарбияланади;

иккинчидан, шундай муҳит юзага келадики, унда ҳуқуқий талабларни назарга илмаслик ва бузиш ғайритабиий ҳолат сифатида баҳоланади, у умум эътироф этган жамоат тартибига мос келмайди;

учинчидан, жамият орқали юридик механизмни тўлдирувчи ҳуқуқни амалга оширишнинг муайян ижтимоий механизмлари ишлаб чиқилади. Уларга инсонларда фуқаролик жамияти шароитида шаклланадиган шахсий сифатлар — ахлоқий бурч, фуқаролик туйғуси, ўзига нисбатан талабчанлик, адолатсизликка мурасизлик, ижтимоий фаоллик кабиларни мисол қилиб келтириш мумкин.

Демак, фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат қуриш жараёнлари бир-бирига қўмаклашади, бир-бири учун мақбул шароит ва замин яратади. Мазкур икки жараён, умуман олганда, параллел равишда юз беради, бироқ реал турмушда қайсидир даврда бир-бирдан илгарилаб кетади ёки, аксинча, ортда қолади. Бироқ, айтиб ўтилган жараёнларнинг юз бериш «синхронлиги» (уйғунлиги) жамият тараққиётининг бориши давомида яна тикланади.

Таъкидлаш жоизки, нофуқаровий жамиятнинг фуқаролик жамиятига ва эътибор давлатни ҳуқуқий давлатга айлантириш — мураккаб ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, давлат-ҳуқуқий ва маънавий жараёнлар бўлиб, тараққиётнинг кенг қўламини қамраб олади ва узоқ муддатга чўзилади.

ЎЗБЕКИСТОНДА ҲУҚУҚИЙ ДАВЛАТНИНГ БАРПО ЭТИЛИШИ

Ўзбекистон давлат мустақиллиги ва тўла давлат суверенитетига эришганидан сўнг адолатли фуқаролик жамияти ва демократик ҳуқуқий давлатнинг қурилишини эътироф этди. Шу билан бирга, аввалги тоталитар ўтмишга хос зўравонлик ва адолатсизликка барҳам бериш, инсоний ҳуқуқий қадриятлар, шахс ҳуқуқ ва эркинликларига риоя этишга нисбатан қатъиятлик изҳор этилди.

Ўтган йиллар ичида давлатчилик асосий институтларининг сиёсий-ҳуқуқий мазмуни ўзгарди. Ўзбекистон Республикасининг 1992 йилги Конституциясига му-

вофиқ, давлат бошқарувининг президентлик республикаси шакли жорий этилди. Президентлик институти давлат тизимида энг муҳим ҳисобланади, у мамлакатдаги ишлар аҳволига, ҳокимият учта тармоғининг фаолияти, ички ва ташқи сиёсатнинг шаклланишига фаол таъсир қилади.

Қонун чиқарувчи институт ўзгарди. Аввалги Олий Кенгаш (у бир қатор ҳужжатларни, жумладан, Мустақиллик декларацияси, Конституция, «Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги асослари тўғрисида»ги конституциявий қонун, мулкчилик, фуқаролик тўғрисидаги қонуларни қабул қилган) Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига ўз ўрнини бўшатиб берди. У фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларининг қонуний кафолатланиши ва таъминланиши, демократияни ривожлантириш, бозор иқтисодиёти муносабатларига ўтиш, хусусий мулкчиликни киритиш ва ишбилармонлик тизимларини қўллаб-қувватлашга доир фаолият билан шуғулланади. Ижро этувчи ҳокимият Президент ва ҳукуматнинг бевосита раҳбарлигида фаолият кўрсатади. Унга иқтисодий ислоҳотларни амалга ошириш, қонунларнинг бажарилишини таъминлаш, кундалик давлат бошқарувини амалга ошириш каби вазифалар юклатилган.

Ҳокимиятнинг суд тизими ҳам ўзгаришларга учради. Ҳозирги вақтда Олий суд, Олий ҳўжалик суди, Конституциявий суд амал қилмоқда, ҳуқуқ-тартибот органларининг тизими қайта ташкил этилмоқда.

Ўзбекистоннинг давлат мустақиллиги рамзларини шакллантириш ҳам ниҳоясига етди, Куролли Кучлар фаолият кўрсатмоқда, давлатнинг рамзий белгилари тасдиқланди ва қўлланмоқда. Республика ўзининг миллий валютасига эга бўлди.

Ҳуқуқий давлат — бизнинг келажакимиз, бироқ унга эришиш мураккаб вазифа бўлиб, ривожланишнинг бир қатор босқичларини қамраб олади ҳамда давлат органлари, мансабдор шахслар, жамоатчилик ва халқдан жиддий фаолликни талаб этади. Давлат ва жамоат ҳаётининг фаоллигини ўстириш, коррупция ва порахўрликка барҳам бериш, жиноятчилик ва суиистеъмолчиликка қарши курашиш, жамиятнинг юридик ва маънавий-ахлоқий асосларини ривожлантириш лозим. Ҳуқуқни янгилаш, уни қўллаш ва муҳофазалаш механизмини такомиллаштириш, фуқароларда қонунга нисбатан ҳурмат билан муносабатда бўлиш, жамиятга муайян ҳуқуқий муносабатлар ва юридик алоқаларни жорий этиш зарур. Давлатнинг муҳим вазифаларидан бири жамиятда қарор топган юридик нигилизми, давлат органлари, мансабдор шахслар ва фуқароларнинг қонунни менсимаслик кайфиятини бартараф этиш, унинг ўрнига одамларда ижобий ҳуқуқий онгни шакллантириш лозим. Бундай комплекс ёндашув ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини куриш вазифаларини ҳал қилиш имконини беради.